O‘ZBEK KULOLCHILIK MEROSINI KOMPOZITSIYA DARSLARIDA BADIIY TALQIN ETISHNING METODIK IMKONIYATLARI

Xamrayev Abubakir Faxriddinovich
Guliston davlat pedagogika instituti,
“San’atshunoslik” kafedrasi katta o‘qituvchisi
e-mail: maggudu2013@mail.ru

Annotatsiya: maqolada o‘zbek kulolchilik merosini tasviriy san’atning kompozitsiya mashg‘ulotlarida o‘rganish imkoniyatlari yoritiladi. Rishton, G‘ijduvon va Xorazm kulolchilik maktablari misolida buyum shakli, naqsh, rang hamda ustalar mehnatini mavzuli kompozitsiyalar orqali badiiy talqin qilish usullari tavsiya etiladi.

Kalit so‘zlar: kulolchilik san’ati, tarixiy-madaniy meros, tasviriy san’at, mavzuli kompozitsiya, Rishton maktabi, G‘ijduvon maktabi, Xorazm kulolchilik an’analari, naqsh, rang, badiiy talqin.

O‘zbek kulolchilik san’ati tarixiy-madaniy merosning moddiy va badiiy jihatlari birlashgan noyob sohalaridan biridir. Qadimgi sopol buyumlar nafaqat kundalik ehtiyojga xizmat qilgan, balki jamiyatning turmush tarzi, hunarmandchilik tajribasi, didi va dunyoqarashini ham o‘zida aks ettirgan. Shu bois kulolchilikni tasviriy san’at darsida tayyor buyum nusxasini chizish bilan cheklash uning obrazli imkoniyatlarini toraytiradi. Kompozitsiya mashg‘ulotida sopol idish bir vaqtning o‘zida tarixiy dalil, rang va shakl namunasi hamda inson mehnatini ochib beradigan mavzuli asar unsuri bo‘lib xizmat qilishi mumkin [Раҳимов М.К.: 244]. Qadimgi kulolchilik manbalarini o‘rganishda buyumning qaysi davrga oidligi, qanday vazifani bajargani, qanday material va bezakdan foydalanilgani aniqlashtiriladi. Arxeologik namunani bugungi Rishton yoki G‘ijduvon mahsuloti bilan avtomatik ravishda bir maktabga mansub deb hisoblash o‘rinli emas: ularning yaratilish vaqti, texnologiyasi hamda bezak tili farqlanishi mumkin. Talabalar ushbu farqlarni kuzatish orqali o‘tmish san’atini shunchaki idealizatsiya qilish emas, tarixiy rivojlanish sifatida anglashni o‘rganadilar.

Kulolchilikda shakl, hajm, rang va naqsh bir-birini to‘ldiradi. Lagan yuzasidagi markaziy bezak ko‘pincha aylanasimon ritm bilan uyg‘unlashadi; ko‘za yoki xum sathidagi tasvir esa uning bo‘yni, yelkasi va qorin qismiga muvofiq joylashtiriladi. Bu munosabatlarni kompozitsiya mashg‘ulotida uch xil ko‘rinishda o‘rganish mumkin: alohida buyum etyudi, buyumlar ishtirokidagi natyurmort va kulol mehnatini aks ettiruvchi mavzuli kompozitsiya. Birinchi mashqda proporsiya, ikkinchisida

buyumlarning o‘zaro munosabati, uchinchisida esa badiiy voqea va inson obrazi ustuvorlik qiladi [Bulatov S.: 384]. Rishton kulolchilik maktabini o‘rganishda sirlangan buyumlardagi ko‘k, moviy va firuza tuslar hamda o‘simliksimon bezaklar kompozitsion tahlil uchun qulay material bo‘la oladi. Biroq barcha Rishton buyumlari aynan bir xil rang va naqshga ega deb umumlashtirish to‘g‘ri emas. Mashg‘ulotda tanlangan aniq buyumning suratidan foydalanib, undagi bezak markazi, bo‘sh va to‘ldirilgan sathlar, takroriy elementlar hamda rang kontrastlari belgilanadi. Shundan keyin talaba ushbu kuzatuvni o‘z badiiy yechimiga aylantirishi mumkin.

Masalan, “Rishton kulolining ustaxonasi” nomli mavzuli kompozitsiyada oldingi planda loyni shakllantirayotgan usta qo‘llari, o‘rta planda tayyorlanayotgan idishlar, orqa planda esa javon va xumdon atrofi tasvirlanadi. Kompozitsion markaz tayyor lagan emas, balki yaratilish jarayoni – ustaning qo‘li bilan aylanayotgan loy o‘rtasidagi munosabat bo‘lishi mumkin. Bu yondashuv buyum ortidagi mehnat madaniyatini ko‘rsatadi; asar tomoshabinga hunar tarixini badiiy hikoya sifatida yetkazadi. Sahnadagi kiyim, asbob va interyer detallari manbalar bilan qiyoslanishi, taxminiy detallar esa tarixiy fakt sifatida ko‘rsatilmasligi kerak.

G‘ijduvon kulolchiligida buyum yuzasini tashkil etuvchi bezaklar, iliq va to‘q ranglar munosabati hamda xalqona uslubni qiyosiy ko‘rish mumkin. “Ustoz va shogird” mavzusidagi kompozitsiyada ikki avlodning bir buyum ustida ishlashi yetakchi g‘oya etib olinadi. Shogirdning ustaga qaragan nigohi, ustaning amaliy harakati va ular orasidagi tayyorlanayotgan idish mazmuniy uchburchak hosil qiladi. Bunday sahna orqali ustoz-shogird an’anasi quruq tushuncha emas, insonlar o‘rtasidagi bilim va tajriba almashinuvi sifatida ochiladi.

Xorazm kulolchilik namunalarini o‘rganishda buyum sathining katta yoki kichikligi, bezak maydonlarining taqsimlanishi, geometrik va o‘simliksimon motivlarning ritmi taqqoslanadi. “Xorazm kulollari bozori” singari mavzuli kompozitsiyada bir xil sopol buyumlarni ko‘paytirishdan ko‘ra turli shakl va hajmlarning mantiqiy guruhlanishiga e’tibor qaratish foydalidir. Oldingi plandagi yirik idish, o‘rta plandagi savdo jarayoni va orqa plandagi me’moriy muhit birgalikda harakat hamda makon chuqurligini beradi. Bu sahna hujjatli rekonstruksiya emas, tarixiy ma’lumotlar bilan asoslangan ehtimoliy badiiy talqin sifatida taqdim etiladi.

O‘zbek xalq amaliy bezak san’ati haqidagi ilmiy-uslubiy adabiyotlarda naqshlarning tuzilishi, ritmik takrorlanishi va badiiy uyg‘unlikka doir tahlillar kompozitsiya uchun muhim nazariy tayanch hisoblanadi [Bulatov S.: 384]. Talaba naqshni mexanik takrorlash o‘rniga uning shakl bilan qanday bog‘langanini, markaziy va chekka maydonlarda qaysi elementlar ustuvorligini aniqlashi kerak. Shuningdek,

muayyan motifga qat’iy ramziy ma’no berishdan avval uning tarixiy konteksti va mavjud manbalardagi izohini tekshirish zarur.

Mavzuli kompozitsiya yaratishda birinchi navbatda voqea tanlanadi. “Loydan lagangacha”, “Ustaxonada tong”, “Hunarmandlar avlodi” yoki “Sopol buyumlar bozori” singari mavzularning har biri turlicha harakat va vaqtni ifodalaydi. “Loydan lagangacha” mavzusida jarayonning hamma bosqichini bitta asarga sig‘dirish o‘rniga eng mazmunli lahza tanlanadi. Usta idishga yakuniy shakl berayotgan yoki shogird sirlangan buyumni diqqat bilan kuzatayotgan lahza asosiy markaz bo‘lib, qolgan predmetlar shu voqeani to‘ldirishi mumkin.

Kompozitsiya darsida ishlashni quyidagi izchillikda tashkil etish maqsadga muvofiq: tanlangan kulolchilik maktabi haqidagi manbalarni o‘rganish; buyumlar shakli va bezaklaridan kuzatuv etyudlari tayyorlash; mavzu hamda bosh voqeani aniqlash; kamida uchta kichik qoralama bajarish; personajlar harakati, ritm va koloritni yechish; yakuniy asarni tarixiy ishonchlilik va badiiy yaxlitlik bo‘yicha tahlil qilish. Bu bosqichlar muallifning metodik taklifi bo‘lib, ularning natijadorligini alohida pedagogik tajribada tekshirish lozim.

Rang yechimida ham mavzu bilan uyg‘unlik muhim. Masalan, loyni qorish va dastlabki ishlov sahnalarida tabiiy tuproq tuslari yetakchi bo‘lishi mumkin; tayyor sirlangan buyumlar namoyish etilgan sahnada esa moviy yoki yashil tuslar badiiy aksentga aylanadi. Yorug‘likning asosiy manbai qayerda ekanini oldindan belgilash buyum hajmini, usta qo‘llarini va fazoviy rejalarni birlashtiradi. Bunda milliy kulolchilik ranglarini tarixiy jihatdan o‘zgarmas “kod” sifatida talqin etmasdan, aniq kuzatilgan buyumdan kelib chiqib ishlash muhim.

UNESCOning 2023-yildagi qarorida O‘zbekistondagi kulolchilik san’ati insoniyat nomoddiy madaniy merosining Reprezentativ ro‘yxatiga kiritilgan. Qarorda hunarni oilada, mahalla doirasida, san’at maktablari va ta’lim muassasalarida ustoz-shogird orqali o‘rgatish amaliyoti qayd etiladi [UNESCO, 2023]. Bu holat kulolchilikni kompozitsiya mashg‘ulotida tarixiy buyumlar majmui sifatidagina emas, bugun ham yashab kelayotgan kasb va madaniy muloqot sifatida ko‘rsatish uchun muhim asosdir.

Mashg‘ulotlarda talabalar ikki davrni qiyoslovchi kompozitsiya yechimini ham ishlab chiqishi mumkin. Masalan, “Kulolchilik an’anasi: kecha va bugun” mavzusida zamonaviy ustaxona va tarixiy manba asosida tasavvur qilingan hunarmandlar muhitini ikki mustaqil epizod yoki ma’noli vizual o‘tish orqali ifodalash taklif etiladi. Bunday ishlarda bir davrga mansub bo‘lmagan asbob, bino va liboslarni

aralashtirishdan ehtiyot bo‘lish kerak. Vaqt qatlamlarini ajratish, aksincha, taqqoslash g‘oyasining o‘ziga xizmat qiladi.

Talaba ishini baholashda mavzuning kulolchilik merosiga mosligi, tarixiy manbalardan foydalanish sifati, asosiy voqeaning aniqligi, buyum shakllarining mutanosibligi, naqsh va rangning badiiy vazifasi, personajlar munosabati hamda asarning yaxlitligi hisobga olinadi. Muallifdan qisqa izoh so‘rash foydali: qaysi buyum haqiqiy kuzatuvga, qaysi syujet esa badiiy taxminga asoslanganini ko‘rsatsa, kompozitsiya mazmuni yanada ishonchli ochiladi. Bu mezonlar tajribaviy tasdiqlangan natija emas, ta’lim jarayoni uchun ishlab chiqilgan metodik taklifdir.

Xulosa qilib aytganda, kulolchilikning badiiy-madaniy meros sifatidagi ahamiyati uning qadimiy shakllarini saqlash bilan cheklanmaydi. Rishton, G‘ijduvon va Xorazm an’analarini kompozitsiya mashg‘ulotlarida qiyoslash orqali rang, bezak, hajm va inson mehnatini bir g‘oyaga bo‘ysundirish mumkin. Sopol buyumni natyurmort predmeti sifatida o‘rganishdan usta va shogirdning faoliyatini mavzuli kompozitsiyada gavdalantirishga o‘tish talabalarning tarixiy tasavvuri va badiiy tafakkurini rivojlantirishga yo‘naltirilgan istiqbolli metodik yo‘ldir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bulatov S. O‘zbek xalq amaliy bezak san’ati. – Toshkent: Mehnat, 1991. – 384 b.
2. Раҳимов М.К. Художественная керамика Узбекистана. – Ташкент: Издательство Академии наук УзССР, 1961. – 244 с.
3. UNESCO. Ceramic arts in Uzbekistan. Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity, No.01989. – 2023. – https://ich.unesco.org/en/RL/ceramic-arts-in-uzbekistan-01989